

МОВОЗНАВСТВО. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 811.161.2'373.46

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863.5/27.204058>

Юлія ТЕГЛІВЕЦЬ,

orcid.org/0000-0002-7221-7554

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови*

*Національного університету «Львівська політехніка»
(Львів, Україна) yul4uklv@ukr.net*

Софія БУЛИК-ВЕРХОЛА,

orcid.org/0000-0002-4593-3571

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови*

*Національного університету «Львівська політехніка»
(Львів, Україна) sofibw@ukr.net*

Олесь ТЕГЛІВЕЦЬ,

orcid.org/0000-0003-3880-2159

студент IV курсу

*Інституту телекомунікацій, радіоелектроніки та електронної техніки
Національного університету «Львівська політехніка»
(Львів, Україна) crashtea3lviv@ukr.net*

АСОЦІАТИВНІ ПРОЦЕСИ У СТРИЖНЕВОМУ КОМПОНЕНТІ СКЛАДЕНИХ НАЗВ ІЗ СЕМОЮ 'ВОДА'

У статті проаналізовано асоціативні процеси у стрижневому компоненті складених назв із семою 'вода'. Зміна значення слова шляхом метафоризації – один із найпродуктивніших способів розвитку словникового складу мови. Асоціації беруть участь у створенні нових понять і значень мовних одиниць. Такі асоціації не завжди вдається визначити з першого погляду, хоча більшість дослідників складених назв вважають, що досконалий термін не викликає в мовця додаткових асоціацій. Тому перевагу в термінології віддають запозиченим словам.

Серед складених назв із семою 'вода' виявлено такі, що стали термінами унаслідок процесів вторинної номінації. Отже, асоціативний зв'язок між семантичними елементами номінативної одиниці й відповідним термінологічним значенням відбувається на рівні мотивації.

Асоціації здебільшого визначаються психологією мислячої людини, яка аналізує явища та реалії, що її оточують. Оскільки процеси мислення в людей єдині, для називання явищ у багатьох сферах спеціальної лексики використовують аналогічні образи. Тому практично в кожній терміносистемі існують спеціальні назви – за своєю генетичною природою – загальноновживані слова.

У складених назвах із семою 'вода' переосмислення значення відбулося у стрижневому компоненті, який вказує на: процес (міграція з водою), споруду (водопровід мозку), форму (лінія течії), водний простір (озеро слізне), науку (водна токсикологія, механіка рідин), мікроорганізми, бактерії, водорості (водні організми), предмет (дзеркало водяна), медичний термін (річкова сліпота), назву частини взуття (підшива хвилі), одяг чи його частину (сорочка водяна), назву людини (баба парова), назву тварин (бик водоскиду), різновид малюнка (річковий візерунок), назву приміщення (галерея водозбірна), математичний термін (коефіцієнт водозабору), назву отвору в приміщенні (двері водонепроникні), назву інструмента (дзвін водолазний), назву птаха (лебідка водопідіймальна), частину машини (колесо водяна) тощо.

Отже, асоціацію справедливо вважають універсальним чинником. Вона не лише поглиблює знання про сутність певних понять, а й удосконалює структуру мови. За допомогою асоціації створюються нові поняття і значення термінологічних одиниць. Звідси випливає, що асоціативні ознаки мотивують семантичне переосмислення слів загальноновживаної лексики.

Ключові слова: асоціація, складена назва, сема 'вода', стрижневий компонент.

Yuliya TEHLIVETS,

orcid.org/0000-0002-7221-7554

*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor;
Associate Professor of the Department of Ukrainian Language
of Lviv Polytechnic National University
(Lviv, Ukraine) yul4uklv@ukr.net*

Sofia BULYK-VERKHOLA,

orcid.org/0000-0002-4593-3571

*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor;
Associate Professor of the Department of Ukrainian Language
of Lviv Polytechnic National University
(Lviv, Ukraine) sofibw@ukr.net*

Oles TEHLIVETS,

orcid.org/0000-0003-3880-2159

*4th year Student
of the Institute of Telecommunications, Radio Electronics and Electronic Engineering
of Lviv Polytechnic National University
(Lviv, Ukraine) crashtea3lviv@ukr.net*

ASSOCIATION PROCESSES IN THE CORE COMPONENT OF THE COMPOUND NAMES WITH THE SEME 'WATER'

The article is devoted to the associative rethinking in the core components of compound names with the seme 'water'. The change of the word meaning by means of metaphorization is one of the most productive ways of the language vocabulary development. The associations take part in creating the new notions and meanings of the language units.

The article objective is to detect how the process of rethinking the meaning of the commonly used words in the compound names with the seme 'water' was happening. The set of terms from the scientific-technical dictionaries serves as the material basis for this research.

The compound names metaphorization process is not only the development of the indirect meanings, but also the formation of the abstract notions born by different associations. During the term creation by means of changing the words meanings one notion is compared to another.

Among the compound names with the seme 'water' the names that have become terms as the result of the secondary nomination processes were detected. Thus, the association connection between the semantic elements of the nominative unit and the corresponding terminological meaning takes place on the motivation level. That means that certain types of associations are established on the basis of semes.

The associations are chiefly defined by the psychology of the intellectual human being who analyzes the phenomena and reality surrounding him. As the thinking processes are the same for the human beings, the similar images are used to give name to the phenomena in many spheres of the specialized vocabulary.

In the compound names with the seme 'water' the meaning rethinking has taken place in the core component that indicates: the process (water migration), the construction (brain water main), the shape (current line), the water space (tear lake), the object (water table), the medical term (water hygiene), the drawing type (river pattern), the premises name (water collecting gallery), the instrument name (diving bell), the vehicle part (water wheel) etc.

Thus, association is reasonably considered to be a universal factor. It does not only deepen the knowledge on the essence of certain notions, but it also improves the language structure.

Key words: *association, seme 'water', compound name, term.*

Постановка проблеми. Зміну значення слова шляхом метафоризації вважають одним із найпродуктивніших способів розвитку словникового складу мови, бо «метафоризовані слова тісно зв'язані асоціативними зв'язками зі словами-домінантами» (Краковецька, 1976: 53–57). Асоціації як основний двигун механізмів мислення беруть участь у створенні нових понять і значень мовних одиниць. Крім того, такі асоціації можуть бути настільки умовними і суб'єктивними, що їх не завжди вдається визна-

чити з першого погляду, хоча більшість дослідників складених назв вважають, що досконалим є такий термін, який не викликає в мовця додаткових асоціацій, тому перевагу в термінології віддають запозиченим словам. На думку В. Чабаненка, «вся структурна організація лексичної системи мови визначається асоціативними відношеннями, що постійно урізноманітнюються в зв'язку зі змінами у змісті мислення та через збагачення мислення новими якостями і поняттями» (Чабаненко, 2005: 135).

Аналіз досліджень. Проблеми асоціативності метафоризованих термінів досліджували Н. Бойко, Г. Краковецька, А. Д'яков, Т. Кияк, З. Куделько, В. Чабаненко та ін. Незаперечним є той факт, що такі дослідження потребують більш детального аналізу.

Мета статті – виявити, як відбувався процес переосмислення значення загальноновживаних слів у складених назв із семою 'вода'. Матеріалом дослідження є добірка складених назв із семою 'вода' із науково-технічних словників.

Виклад основного матеріалу. Процес метафоризації складених назв – це не лише розвиток переносних значень, а й формування абстрактних понять, породжених різними асоціаціями. Оскільки асоціації більшою мірою визначаються психологією мислячої людини, яка аналізує явища та реалії, що її оточують, а процеси мислення у людей єдині, то для називання явищ у багатьох сферах спеціальної лексики використовувалися аналогічні образи. Це пояснюється тим, що на початковому етапі розвитку та чи інша назва відштовхується від понять побутового мислення. Тому практично в кожній терміносистемі є спеціальні назви – за своєю генетичною природою – загальноновживані слова.

У складених назвах із семою 'вода' асоціативний зв'язок між семантичними елементами номінативної одиниці й відповідним термінологічним значенням відбувається на рівні мотивації. Це означає, що певні типи асоціацій встановлюються на основі сем, таким чином формуючи значення терміна. Особливістю складених назвах із семою 'вода' є те, що переосмислення значення відбулося в стрижневому компоненті, який може бути і загальноновживаною лексемою, і науковим терміном. Такий компонент вказує на:

1) процес: значення терміна *вторгнення морської [соленої] води* («проникнення морської води у прибережні зони, болота, річки або судноплавні прісноводні канали зумовлене значення» (Балабан, 2000: 223)), зумовлене значенням лексеми *вторгнення* ← *вторгатися* – «те саме, що вдиратися – раптово проникати куди-небудь у значній кількості, сильним струменем і т. ін.» (ВТСУМ, 2001: 79). На основі семи '*покращити, привести до нормального стану*' утворилася складена назва *оздоровлення ріки* – «покращення якості води, санітарного стану тощо» (Балабан, 2000: 248). Значення терміна мотивує лексема *оздоровлення* ← *оздоровити*, що є і загальноновживаним словом, і терміном, – «робити що-небудь більш нормальним, правильним, поліпшувати стан чого-небудь, усуваючи недоліки» (СУМ, 1970–1980: 5, 652);

2) споруду: переосмислення стрижневого компонента *водопровід* («система труб, нагнітальних установок, фільтрів і т. ін. для подавання води до місць споживання» (СУМ, 1970–1980: т. 1, 721)) зумовило виникнення складеної назви *водопровід мозку* – «порожнина середнього мозку у вигляді вузького каналу, що сполучає третій і четвертий шлуночки мозку» (УЛАМТС, 1995: т. 1, 246);

3) форму: така інтегральна сема є у стрижневому компоненті *лінія* («риска, вузька смужка на якій-небудь поверхні» (СУМ, 1970–1980: т. 4, 518)) терміна *лінія течії*. Аналогічно складені назви *обрис підземного стікання води, обрис [профіль] течії*, в яких переосмислено стрижневий компонент *обрис* – «загальний вигляд предмета, окреслений лінією, що обмежує його поверхню; контур, силует» (ВТСУМ, 2001: 649);

4) водний простір: значення терміна *озеро слізне* («анатомічний утвір між верхньою і нижньою повіками в присередній частині очної щілини» (УЛАМТС, 1995: т. 2, 183)) зумовлене значенням стрижневого компонента *озеро* – «природна або штучна заглибина, заповнена водою» (СУМ, 1970–1980: т. 5, 653). Стрижневий компонент *струмок* («невеликий потік, утворений зі снігових, дощових вод або з підземних вод, що вийшли на поверхню» (СУМ, 1970–1980: т. 9, 792)) спричинив виникнення терміна *струмок слізний* – «простір між краєм нижньої повіки і очним яблуком, по якому слізна рідина переміщується до слізного озера впливає зі значення стрижневого компонента» (УЛАМТС, 1995: т. 2, 511);

5) науку: у складених назвах *водна токсикологія, механіка рідин* простежуємо переосмислення стрижневих компонентів, що є назвами наук, – *токсикологія* («наука, яка вивчає фізичні й хімічні властивості токсинів та отрут, їх дію на організми людини або тварини та досліджує засоби запобігання й лікування отруєнь» (ВТСУМ, 2001: 1254), *механіка* («наука про механічний рух тіл та взаємодію, що виникає при цьому між тілами» (ВТСУМ, 2001: 523);

6) мікроорганізми: переосмислення стрижневого компонента *організм* («будь-яке живе тіло, істота» (ВТСУМ, 2001: 679) мотивувало утворення складених назв *водні організми, воднопа-тогенні організми*;

7) предмет: на основі семи '*поверхня, здатна відображати предмети*' виник термін *дзеркало водне* – «водна поверхня відкритих чи безнапірних підземних (грунтових) вод. Змінюється відповідно до режиму руху поверхневих і підземних вод, має нахил за напрямом руху» (МЕС, 1984: 202).

Основне значення складеної назви вмотивоване значенням загальнозживаної лексеми *дзеркало* – «відшліфована поверхня, що відображає предмети, які перед нею знаходяться; // спокійна, блискуча поверхня води» (СУМ, 1970–1980: т. 3, 266). Асоціації за зовнішніми ознаками простежуємо в стрижневому компоненті *завіса* («велике полотнище для закривання просвіту в чому-небудь або для приховання, відгородження когось, чого-небудь» (СУМ, 1970–1980: т. 3, 51)) складеної назви *завіса водяна* («суцільна смуга водяного потоку або крапель (бризок) роздрібленої води» (Козяр, Шадрін, Кочан, 2006: 100));

8) явище природи: стрижневий компонент *дощ* («опади, що випадають із хмар у вигляді краплин води» (СУМ, 1970–1980: т. 2, 402)) слугує основою для термінів *атмосфероочисний дощ*, *кислотний дощ*;

9) медичний термін: переосмислення стрижневого компонента *сліпота* («стан за значенням сліпий» (СУМ, 1970–1980: т. 9, 364)) стало поштовхом для утворення складеної назви *річкова сліпота* («хвороба спричинена бактеріями, поширеними в брудних річках» (Балабан, 2000: 219)). Аналогічно стрижневий компонент *гігієна* («галузь медицини, що розробляє й впроваджує методи запобігання захворюванням» (СУМ, 1970–1980: т. 2, 64)) зумовив виникнення терміна *водна гігієна* («забезпечення задовільного стану води у водному об'єкті галузь медицини, що розробляє й впроваджує методи запобігання захворюванням; // сукупність практичних заходів, що забезпечують збереження здоров'я» (Балабан, 2000: 278));

10) частину машини: асоціації зі стрижневим компонентом *колесо* (*колесо* – «коло зі спицями або суцільне, що обертається на осі й надає руху екіпажів та іншим засобам пересування; // деталь машини, механізму чи пристрою у вигляді кола для передачі або регулювання руху» (ВТСУМ, 2001: 440)) зумовили виникнення складених назв *колесо водяне*, *колесо водочерпальне*;

11) назву частини взуття: переосмислення за зовнішніми ознаками спостерігаємо у стрижневому компоненті *підощва* («нижня частина взуття, якою ступають по землі, пришити або приклеєна до верху за допомогою устілки; // дно балки, канави, водойми і т. ін.» (ВТСУМ, 2001: 777)) складеної назви *підощва хвилі* – «найнижча точка улоговини хвилі» (РУГС, 1960: 118);

12) одяг чи його частину: у складених назвах *сорочка водяна*, *сорочка парова* («порожнина в машинах і апаратах, призначена для циркуляції рідин або газу, які охолоджують чи нагрівають

що-небудь» (ВТСУМ, 2001: 1162)), *рукав пожежний водяний* («стандартний відрізок рукава зі з'єднувальними головками на кінцях. Призначений для переміщення води або водних розчинів» (Козяр, Шадрін, Кочан, 2006: 435)) маємо переосмислення за зовнішніми ознаками стрижневих компонентів *сорочка* («захисна оболонка чого-небудь (СУМ, 1970–1980: т. 9, 467)), *рукав* («пристрій у вигляді труби або кишки для відведення чи передачі рідин, газів, сипких тіл (СУМ, 1970–1980: т. 8, 905));

13) назву людини: переосмислення стрижневого компонента *баба* («стара віком жінка; // важка підвісна довбня для забивання паль» (ВТСУМ, 2001: 30)) зумовило виникнення терміна *баба парова*;

14) назву тварин: асоціації за зовнішніми ознакам перенесено зі стрижневого компонента *бик* («велика свійська рогата тварина; // великий казан» (ВТСУМ, 2001: 48–49)) на складену назву *бик водоскиду*;

15) різновид малюнка: складену назву *річковий візерунок* утворено відповідно до значення лексеми *візерунок* – «малюнок, що становить певне поєднання ліній, фігур, кольорів, відтінків і т. ін.» (СУМ, 1970–1980: т. 8, 298);

16) назву приміщення: у складених назвах *галерея водозбірна*, *галерея водопровідна* є переосмислений стрижневий компонент *галерея* – «критий чи відкритий коридор, що з'єднує два або кілька приміщень» (ВТСУМ, 2001: 170);

17) математичний термін: переосмислення стрижневого компонента *коефіцієнт* («числовий або літерний множник в алгебричному виразі» (Балабан, 2000: 438)) спричинило виникнення складених назв *коефіцієнт водозабору*, *коефіцієнт водомір*. Значення терміна *крива* («лінія, якою графічно зображують співвідношення кількісних показників якого-небудь процесу» (ВТСУМ, 2001: 464)) зумовило виникнення терміна *крива об'ємів водойми*;

18) назву отвору в приміщенні: значення лексеми *двері* («отвір у стіні для входу і виходу; // стулка, що закриває отвір – вхід і вихід» (ВТСУМ, 2001: 208)) зумовило виникнення терміна *двері водонепроникні*;

19) назву інструмента: складена назва *дзвін водозлазний* утворена на основі стрижневого компонента *дзвін* – «ударний сигнальний підвісний інструмент, звичайно із сталі чи бронзи, у вигляді порожнистої, зрізаної знизу груші, в середині якої підвішено ударник (серце)» (ВТСУМ, 2001: 218);

20) назву птаха: у складеній назві *лебідка водонідіймальна* переосмислення за зовнішніми

ознаками відбулося у стрижневому компоненті *лебідка* – «самка лебедя; // машина, пристрій для підймання і переміщення вантажів» (ВТСУМ, 2001: 82) тощо.

Висновки. Асоціацію справедливо вважають універсальним чинником, оскільки вона не лише поглиблює знання про сутність певних понять, а й удосконалює структуру мови. За допомогою асоціації створюються нові поняття і значення мовних, зокрема термінологічних, одиниць. Звідси впли-

ває, що асоціативні ознаки мотивують семантичне переосмислення слів загальноновживаної лексики. Це є свідченням того, що сучасна українська мова, вибираючи мотиваційну базу для вербалізації об'єктів науково-технічної сфери, спостережувальну подібність бере за основу вторинної номінації. Тому рівень метафоричності при таких номінаціях «глибший», а подібність між об'єктом номінації і «донором», що дав своє ім'я об'єкту номінації, має яскраво виражений модус фіктивності «начебто, якби, ніби».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Балабан Т. Англійсько-український словник-довідник інженерії доквілля: Близько 1500 термінів. Львів : Вид-во Державного ун-ту «Львівська політехніка», 2000. 400 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.
3. Козяр М. М., Шадрін А. А., Кочан І. М. Цивільний захист. Частина перша: Пожежно-рятувальна справа. Ілюстрований словник-довідник. Львів : Сполом, 2006. 552 с.
4. Краковецька Г. О. Про лексико-семантичну трансформацію в сфері термінології (на матеріалі медичних термінів). *Мовознавство*. 1976. № 6. С. 53–57.
5. Мелиорация: Энциклопедический справочник / [Редкол. И.Б. Шемякин (гл. ред. и др.): Под общ. ред. А.И. Мурашко]. Минск : Белорусская советская энциклопедия, 1984. 567 с.
6. Російсько-український гідротехнічний словник: 13 000 термінів / Уклад. Г. І. Швець, М. С. Зільбан, С. Г. Коберник, О. Я. Олійник та ін. Київ : Вид-во АН УРСР, 1960. 192 с.
7. Словник української мови: В 11-ти т. Київ : Наукова думка, 1970–1980.
8. Тлумачний словник із загального землеробства / За ред. В. П. Гудзя. Київ : Аграрна наука, 2004. 224 с.
9. Українсько-латинсько-англійський медичний тлумачний словник: У 2 т. / За ред. чл.-кор. АМН України М. Павловського, докт. фарм. наук, проф. Л. Петрух, канд. мед. наук І. Головка. Львів, 1995.
10. Чабаненко В. А. Асоціація як універсальний чинник мовного розвитку. *Мовознавство*. 2005. № 3–4. С. 132–138.

REFERENCES

1. Balaban T. Anhliisko-ukrainskyi slovnyk-dovidnyk inzhenerii dovkillia [English-Ukrainian dictionary-directory of environmental engineering]: Blyzko 1500 terminiv. Lviv : Vyd-vo Derzhavnoho un-tu «Lvivska politekhnika», 2000. 400 s. [In Ukrainian].
2. Velykyi tлумачnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [The Great Interpretive Dictionary of Modern Ukrainian] / Uklad. i holov. red. V. T. Busel. K.: Irpin: VTF «Perun», 2001. 1440 s. [In Ukrainian].
3. Koziar M. M., Shadrin A. A., Kochan I. M. Tsyvilnyi zakhyst. Chastyna persha: Pozhezhno-riatuvalna sprava. Iliustrovanyi slovnyk-dovidnyk [Civil Protection. Part One: Fire Fighting and Rescue. Handbook dictionary illustrated]. Lviv : Spolom, 2006. 552 s. [In Ukrainian].
4. Krakovetska H. O. Pro leksyko-semantychnu transformatsiiu v sferi terminolohii (na materialy medychnykh terminiv) [On lexico-semantic transformation in the field of terminology (on the material of medical terms)]. *Movoznavstvo*. 1976. № 6. S. 53–57. [In Ukrainian].
5. Melyoratsyia: Entsyklopedycheskyi spravochnyk [Melioration: Encyclopedic Directory] / [Redkol. Y. B. Shemiakyn (hl. red. y dr.): Pod obshch. red. A. Y. Murashko]. Mynsk : Belorusskaia sovetskaia entsyklopedyia, 1984. 567 s. [in Russian].
6. Rosiisko-ukrainskyi hidrotekhnichni slovnyk: 13000 terminiv [Russian-Ukrainian Hydrotechnical Dictionary: 13000 terms] / Uklad. H. I. Shvets, M. S. Zilban, S. H. Kobernyk, O. Ia. Oliinyk ta in. K. : Vyd-vo AN URSSR, 1960. 192 s. [In Ukrainian].
7. Slovnyk ukrainskoi movy: V 11-ty t. Dictionary of the Ukrainian language: In the 11th volume. K. : Naukova dumka, 1970–1980. [In Ukrainian].
8. Tlumachnyi slovnyk iz zahalnoho zemlerobstva [Explanatory dictionary on general agriculture / Za red. V. P. Hudzia. K. : Ahrarna nauka, 2004. 224 s. / Ed. V. P. Aleszany. Q. : Agricultural science, 2004. 224 p. [In Ukrainian].
9. Ukrainsko-latynsko-anhliiskyi medychnyi tлумачnyi slovnyk: U 2 t. Ukrainian-Latin-English Medical Interpretive Dictionary: In 2 vols / Za red. chl.-kor. AMN Ukrainy M. Pavlovskoho, dokt. farm. nauk, prof. L. Petrukh, kand. med. nauk I. Holovko. Lviv, 1995. [In Ukrainian].
10. Chabanenko V. A. Asotsiatsiia yak universalnyi chynnyk movnoho rozvytku Association as a universal factor in language development. *Movoznavstvo*. 2005. № 3–4. S. 132–138. [In Ukrainian].